

ՄԻՍԱՔ Հ. ԺԵՎԱՀԻՐԺՅԱՆ

ՏԱՐՍՈՆԻ Ս. ՍՈՖԻԱ ՏԱԺԱՐԸ

Կիլիկյան դրվագներ

Բյուզանդական կայսրությունից վասալական կախման մեջ գտնվող Աբղղարի Արծրունի իշխանը Վասպուրականի Թոռնավան գավառի իշխան Խույ Խաչիկի և Հասան իշխանի թոռն էր: Նա 1021 թ. Սեմեքերիմ Արծրունի թագավորի հետ Վասպուրականից զնացել էր Սեբաստիա, ապա՝ Կոստանդնուպոլիս: Բյուզանդական արքունիքում նա հեղինակություն և վստահություն ձեռք բերելուց հետո՝ 1050-ական թվականներին նշանակվել էր Կիլիկիայի Տարսոն, Մամեստիա, Ադանա, Լամբրոն, Պապետոն և շրջակա հայաշատ վայրերի կուսակալ: 1080 թ. նա թաղվել էր Պապետոնում¹: Նա խմամիացել էր Անիի վերջին հայ թագավոր Գագիկ Բ Բագրատունու հետ: Վերջինս Դավիթ որդին ամուսնացել էր Աբղղարի Արծրունու դստեր հետ: Վերջինս նախ բանտարկել էր Դավիթ Բագրատունուն, ապա՝ թունավորել նրան: Բացի այդ, մեղսակից էր համարվում Կիզիստոս բերդում Մանտալյան իշխանների կողմից Գագիկ Բ Բագրատունու նկատմամբ կատարված սպանության գործում (1079 թ.): Լեոնային և Դաշտային Կիլիկիաների բյուզանդական կուսակալ Աբղղարի Արծրունին (շուրջ 1050-1080 թթ.) իր իշխանության տարիների ընթացքում Կիլիկիայում կատարել էր շինարարական և բարենորոգչական մեծ աշխատանք: Բյուզանդա-արաբական երկարատև պատերազմներից ավերված ու ամայացած Կիլիկիան քրիստոնյաներով վերաբնակեցնելու և շենացնելու գործին զուգընթաց, նա հայերի համար կառուցել էր տվել նաև բազմաթիվ եկեղեցիներ: Այդ մասին մի փոքր ակնարկ կա 1190 թ. Կիլիկիայի Սկևոս վանքում գրիչ Սամուելի ընդօրինակած «Ներսիսի Լամբրոնացույ Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաթի» ձեռագիր մատյանի հիշատակարանում:

«Ընդ նուադեալ թագաւորութեան եւ իշխանութեան Հայոց, յորժամ յափշտակեցաւ յիսմայէլացոցն մայրաքաղաքն Անի, եւ տարագրեցան թագաւորքն մեր ի գաւառս եւ յիշխանութիւնս արքայիցն Յունաց, այր ոմն յիշխանացն Հայոց Ապլխարիպ անուն՝ որ էր ի տանէն Վասպուրականի, իբրեւ զմտերիմ եւ զխոհեմ եւ զարի ի գործ պատերազմի՝ առաքեցաւ յինքնակալէն Ալէքսէ ի գաւառս Կիլիկեցոց՝ իշխել մայրաքաղաքին Տարսովնի եւ Մամ[ո]լիստիոյ, որ եկեալ տիրէր սոցա հայրենի կարգաւ՝ եւ մնայր ի հաւատարմութիւնն Յունաց: Եւ շինեալ տաճարք աղաթից ի Լեոնային եւ ի Դաշտային գաւառս՝ որ եւ բազումք կան ի մէջ Յունաց հայասեռ ազգիս պաշտամամբք»²:

¹ Հ. Ս. Հանրագիտարան, հտ. 1: Երևան, 1974, էջ 26:

² Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1526, թերթ 853ա: «Հայերեն ձեռագրերի

Աբլղարիք Արծրունին, Տարսունը դարձնելով իր իշխանահայտ մայրաքաղաքը, կառուցել էր տվել իր իշխանական պատվին համապատասխան հոյակապ և մեծ մի տաճար, որը կոչվել էր Ս. Սոֆիա: Այդ տաճարի մասին է գրված 1195 թ. Տարսուն քաղաքի առաջնորդ Ներսես եպիսկոպոս Լամբրոնացու գրած «Մեկնութիւն համաքարբառ Աւետարանաց Եփրեմի» աշխատության հիշատակարանում, ուր նշված է հետևյալը. «... վերակացութեամբ Տարսունի քաղաքին եւ որ ի մնա մեծի եկեղեցոյն պաշտմամբ»³:

Մինչև թուրքերի կողմից խոնարհվելը, Տարսունի «մեծ եկեղեցին» համարվում էր Ս. Սոֆիա տաճարը: Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումից (1375 թ.) հետո, Կիլիկիային տիրացած Ռամազան-օղլու բռնապետերը մինչև հատակը փլցրել էին Ս. Սոֆիա տաճարը և նույն տեղում կառուցել խոշոր մի մզկիթ, որը այժմ կոչվում է Ուլու-ժամի: Մինչև օրս դա գործող մզկիթ է: Պետք է ասել, որ վաղ միջնադարում ևս արդի Ուլու-ժամի մզկիթի տեղում եղել են Բյուզանդական կայսրության և Արաբական խալիֆայի շրջանի պաշտամունքային տաճարներ: Տարսուն բերդաքաղաքն արաբների տիրապետության տակ եղած ժամանակ Ուլու-ժամի մզկիթի տեղում էլի եղել էր մահմեդականների մի մզկիթ: Բյուզանդա-Արաբական կայսրությունների միջև Սահմանային գոտու» վրա գտնվող Տարսունը, հերթական տուրևառից հետո, 830 թ. գրավվել էր խալիֆա Էլ-Մամունի կողմից: Վերջինս 833 թ. Տավրոս լեռների Թեղուկ (այժմ Անաշա կալե) բերդում մահամալուց հետո, թաղվել էր այժմ Ուլու-ժամի կոչվող մզկիթի տեղում, արաբական մզկիթի բակում:

Ս. Սոֆիա տաճարը բազմիցս փլցվել է մահմեդականների կողմից: Նույնը կրկնվել է նաև Ուլու-ժամիի տեղում գտնվող մախկին մզկիթների՝ անատմամբ՝ Տարսունին տիրած քրիստոնյաների կողմից: Մի խոսքով, երկու դավանանքին էլ պատկանողներն ավերել և վերակառուցել են հիշյալ մզկիթի տեղում գտնվող պաշտամունքային կառույցները: Օրինակ, դրանց թվին կարելի է դասել Եգիպտոսի թուրքմեն սուլթաններից Պալաթսի (1260-1276 թթ.) 1275 թ. Կիլիկիայի Հայոց թագավորության սահմանների ներխուժումը: Նա հասել էր Տարսուն ու հրկիզել Ս. Սոֆիա տաճարը:

Ս. Սոֆիա տաճարի մասին Ղ. Ալիշանը կարծիք է հայտնել, թե նա կառուցված է եղել իբր «... լանուանէն Ս. Սոֆիա, կառուցեալ ի Յունաց⁴, եւ ըստ սովորութեան՝ նուիրեալ Աստուածայնոյ իմաստութեան»⁵: Սակայն այդ կարծիքը ճիշտ կլիներ, եթե չլիներ անժխտելի և զորավոր մի ապացույց, որը պահպանվել էր մինչև 1953 թ. իմ այցելության ժամանակ: Ռամազան-օղլուները Ս. Սոֆիա տաճարը փլցնելիս, կառույցի պատերն իջեցրել էին մինչև հատակի մակարդակ, իսկ Աբլղարիք Արծրունին, ըստ Հայկական Առաքելական Ս. Եկեղեցու տաճարաշինության ավանդույթների, Ս. Սոֆիա տաճարը կառուցել էր տվել բազմաստիճան

հիշատակարաններ», Ե-ԺԲ դդ., աշխատ. Ա. Ս. Մաթևոսյանի: Երևան, 1988, էջ 255:

³ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 423 (լուսանկարից): Հայ. ձեռ. հիշ., էջ 288:

⁴ Իմա՝ Բյուզանդացոց:

⁵ Ղ. Ալիշան, Սիսուան: Վեճեթիկ, 1885, էջ 269:

որմնախարսխի վրա: Բյուզանդական տաճարաշինության մեջ գործնականում չի կիրառվում բազմաստիճան որմնախարսխի վրա տաճարի կառուցումը: Ս. Սոֆիա տաճարը խոնարհեցնող Ռամազան-օղլուները ձեռք չէին տվել տաճարի հատակին, հիմքերին ու բազմաստիճան որմնախարսխին: Ուլու-ժամի մզկիթի պատերը բարձրացնելուց հետո, հարավի պատի շարվածքի տակից դուրս էր մնացել Ս. Սոֆիա տաճարի հատակի և բազմաստիճան որմնախարսխի հարավի ծայրամասից մի փոքր հատված: Դրանով կարելի է որոշել նաև Ս. Սոֆիա տաճարի և Ուլու-ժամի մզկիթի երկայնական առանցքների ուղղության միմյանց նկատմամբ ունեցած շեղության տարբերության աստիճանը⁶: Այդ երևույթը բացահայտ կերպով նկատվում է մզկիթի հարավի կողմի փողոցի մայրին բազմաստիճան որմնախարսխի ցցված ծայրից:

Բազմաստիճան որմնախարսխի վրա տաճար կառուցելու ավանդույթը հայոց տաճարաշինության ասպարեզում արմատավորվել էր դեռևս հին դարերից: Դրա օրինակներն են Գառնիի և Արարատյան թագավորության Մուսասիրի տաճարները: Դա հին հայկական տաճարաշինության ոճ է, և Աբլղարիք Արծրունուց առաջ ոչ մեկը Տարսոնում հայկական ոճով բազմաստիճան խարսխի վրա տաճար չէր կառուցած: Ուստի առանց կասկածելու կարելի է ընդունել, որ Տարսոնի հիշյալ Ս. Սոֆիա տաճարը հայկական շինությունն է: Ծատ հավանական է, որ իշխան Աբլղարիք Արծրունին Տարսոնի Ս. Սոֆիա տաճարը կառուցել կամ վերակառուցել էր բյուզանդական խոնարհված մի այլ հին եկեղեցու տեղում, որովհետև Ուլու-ժամի մզկիթի բակում դեռևս պահպանվում են բյուզանդական շրջանից մեզ հասած քանդակազարդ դարավոր հին շինաքարեր:

12-14-րդ դարերում ինչպիսի՞ տեսք էր ունեցել Տարսոնի Մայր տաճարը՝ Ս. Սոֆիան, այդ մասին նկարագրական տեղեկություններ կան 1211 թվականին Կիլիկիայի Հայկական թագավորության տարածքը շրջագայած գերմանացի Վիլբերանդ Օլդենբուրգի ճամփորդագրական հուշերում: Ըստ նրա՝ «... ի միջոց կամ կենդրոն քաղաքին ասէ զկաթողիկէն Տարսոնի, յոյժ վայելչազարդ եւ պաղպաջուն կճէիք և թէ ի ծայր եկեղեցւոյն անդրի մի էր, և ի միմի՛ հրեշտակային ձեռօք նկարեալ պատկերն այն Տիրամօր... Արտաքոյ եկեղեցւոյն յանկեան միում, ասէ նոյն Վիլտէպրանտ, կայ շիրիմ դստեր Մահմետի, մեծարեալ յոյժ ի հաւատացելոց նորին...»⁷:

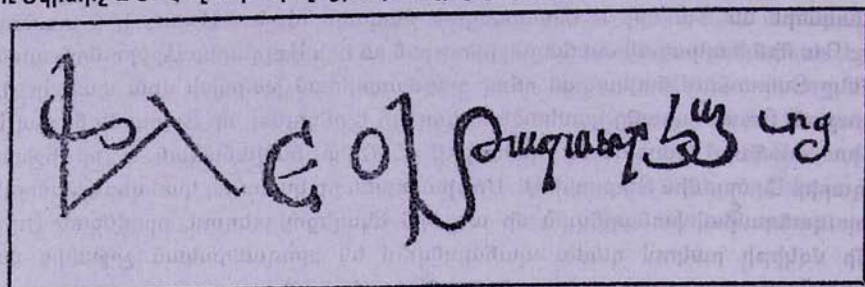
Մզկիթի հարավարևմտյան անկյունի դիմաց իսկապես կա տապանատուն համարվող փոքր մի շինություն, ուր, ինչպես Վիլբերանդն է հավաստիացրել, իբր թաղված է եղել Մուհամմետի դուստրը: Սակայն Տարսոնի արդի բնակիչները պնդում են, թե դա իբր եղել է Տարսոն քաղաքն առաջին անգամ բյուզանդացիներից գրաված արաբական զինվորական Բիլալ Հաբեշի գերեզմանը: Տապանատունը բյուզանդական ոճով կառուցված շինություն է և չունի ոչ մի արաբական կառույցի տեսք և ոճ: Մեջն էլ դատարկ է:

⁶ Եկեղեցիների երկայնական առանցքներն ուղղված են լինում դեպի արևելք, իսկ մզկիթներինը՝ դեպի Մեքքա կամ Քերբելա քաղաքները:

⁷ Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Աշխատ. էջ 269: Wilebrand d'Oldenburg, Itineraire en Terre-Sainte.

Վիլեբրանդի նկարագրության բովանդակությունից պարզվում է, որ տաճարը կառուցված է եղել «կաթողիկե» ոճով: Այսինքն՝ ունեցել է կենտրոնական խոշոր մեկ գմբեթ և անկյուններում՝ էլ ավելի փոքր տրամագծերով չորս գմբեթներ: Կաթողիկե եկեղեցու առկայության պայմաններում Տարսոնը հանդիսացել է իբրև թեմի հոգևոր առաջնորդության թեմի կենտրոն-քաղաք:

Միջնադարյան Տարսոնում, Ս. Սոֆիա կաթողիկե Մայր տաճարից բացի, կային նաև Ս. Պետրոսի, Ս. Աստվածածնի, Ս. Պողոսի, Ս. Հովհաննու Մկրտչի, Ս. Սարգսի և լատինների Ս. Հովսեփի (St-Joseph) անուններին նվիրված եկեղեցիներ: Ս. Աստվածամոր եկեղեցին իբրև հիմնվել էր 1-ին դարում Ս. Պողոս առաքյալի կողմից, սակայն այդ կարծիքը կարիք ունի փաստարկման: Հերոն Բ թագավորի կառուցած Ս. Պողոս եկեղեցին վերածված է մզկիթի և այժմ կոչվում է Բիլիսե-ժամի կամ Էսկի-ժամի: Հերոն Ա թագավորի որդի Լևոն Բ-ի ժամանակ Տարսոնի Ս. Սարգիս, Ս. Հովհաննու Սկրտիչ և Ս. Հովսեփ եկեղեցիներն այրվել էին եգիպտացիների կողմից:

Իսկարկոյ ձեռնագրի Առնի Ա յամի 1210.

1215 թ. Լևոն Ա Մեծագործ (1187-1219 թթ.) թագավորն իր երկրի բերկրության համար Տարսոնում կառուցել էր տվել արքունի մի պողոտա (vicus), մի եկեղեցի, մի բաղնիք և հիմնել տնկարկությունների համար գեղեցիկ մի պարտեզ⁸, որը գործում է մինչև օրս իբրև «Թարսուսի քաղաքային գրոսայգի», ուր տնկված են հազար ու մի տեսակ բույսեր, ծաղիկներ և հմամենի ծառեր: Տարսոնի շուկայում, մզկիթի կողքի բաղնիքի վրա, պատմվում է «Օձերի թագավորի» մասին ժողովրդական մի առասպել: Դա, հավանաբար, առնչվում է Լևոն Ա Մեծագործի 1215 թ. կառուցել տված բաղնիքի հետ:

Կիլիկիայի Հայկական թագավորության շրջանում բազմաթիվ անգամներ հանդիսավոր իրադարձություններ են կատարվել Տարսոնի Մայր տաճարում: Դրանցից գլխավորն այն էր, որ Ռուբինյան պարոն Լևոն Բ իշխանը, մախ Բյուզանդիայի Ալեքսիոս Գ Անգելոս (1195-1203 թթ.) կայսեր ուղարկած թագն ու պսակը, ապա Հռոմեական սրբազան կայսր Հենրիխ Զ-ի ուղարկած թագն ու լրացուցիչ հանդերձանքը Տարսոնում ընդունելուց հետո, 6 հունվար 1199 թվականի Ս. Ծննդի և Աստվածածնի հայտնության տոնի օրը Ս. Սոֆիա տաճարում մեծ

⁸ Victor Langlois, Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie. 1860, St. Petersburg, էջ 73-74:

Քաղաքացիական պատերազմի անգամ օծվել էր Կիլիկիայի հայոց պետության թագավոր:

Այնուհետև Կիլիկիայի հայկական պետության «Ռուբինյան իշխանություն» անունը փոխվեց և կոչվեց «Կիլիկիայի Հայկական թագավորություն»: Ռուբինյան պարոն Լևոն Բ-ը կոչվեց «Լևոն Ա թագավոր Հայոց» (1199-1219 թթ.): Սա ճշմարտորդ և անմոռաց եղելություն էր հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Հայաստանում Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո առաջին անգամն էր, որ Կիլիկիայում հայերը վերականգնել էին իրենց թագավորությունն ու լիակատար անկախ պետականությունը:

Տարսոնի Ա. Սոֆիա տաճարում թագադրվել էր մահ Հերոս Ա թագավորի որդի Լևոն Բ-ն (1270-1289 թթ.): Նմանապես 1308 թ. մուսուլման թագադրվել էր Օշիկ Ա (1308-1320 թթ.) թագավորը:

Ա. Սոֆիա տաճարում տեղի են ունեցել մահ արքունի հարստության անդամների հարսանիքներ, մկրտություններ և պատմական բազմաթիվ այլ իրադարձություններ:

Լևոն Ա-ի թագադրության առթիվ հետևյալն է մշված Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում». «Ի թուին Ոսել (647) յամսեանն յունուարի, յաւոր Յայտնութեան Տեառն, օծին զԼևոն թագաւոր Հայոց. . . »⁹ կամ «. . . ի լրումն թուիս Ոսել»¹⁰, յորում ամի վերապատուեցաւ թագաւոր Հայոց Լևոն, որ յՌուբինեանց բարեպաշտ և յաղթաւ Աստուծով: Որոյ հոչակ արութեանն շարժեաց զմեծ ինքնակալն հին Հռոմա զհեռի եւ զմոր Հռոմա զԱլեքս, որ պսակեցին զսա քարամբ պատուական, յեկեղեցի Տարսոնի, որ իմ անարժանութեամբ հով[ու]ի»¹¹:

Այս հաշվով, 1999 թվականի հունվարի 6-ին, չորեքշաբթի, «Ա. Ծանդեան և Աստուածայայտութեան Տեառն մերոյ» տոնի օրը, լրացել է Կիլիկիայի Հայկական թագավորության հաստատման 800-ամյա տարելիցը: Դա հայ ժողովրդի անցյալի հետ առնչվող հիշարժան և անմոռաց տարելիցներից մեկն էր:

⁹ Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք: 1956, Վենետիկ, էջ 208: «Եայտնութեան Տեառն» օրը, հունվարի 6-ին, Ա. Ծանդի տոնն է:

¹⁰ Հայկական օրացույցի տոմարով «ի լրումն թուիս Ոսել» ճշմարտում է, որ այն տարի «Հայտնութեան տոնը» համընկնում էր «Ոսել թվականի վերջին», երբ կատարվել էր Լևոն Ա-ի թագադրությունը: Ուստի թագադրության թվականը ոչ թե 1198 թ. հունվարի 6-ը, այլ 1199 թ. հունվարի 6-ն էր համընկնում, որը ճիշտ է թվագրված հիշատակարանում:

¹¹ Հայ. ձեռ. հիշ., Ե-ԺԲ դդ., էջ 302: Ձեռագրի հեղինակն է Ներսես Լամբրոնացի եպիսկոպոսը: Բնագիրը գրված պիտի լինի Սկևռա վանքում, հեղինակի վերջին տարիներին: Առկա ձեռագիր մատյանը 1286 թ. ընդօրինակություն է, և հետագա հավելում է վերջի նախադասությունը: